

ЗАПОВІТ З УМОВОЮ ЗДОБУТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

TESTAMENT FROM THE CONDITION OF HIGHER EDUCATION

Розгон О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Статтю присвячено аналізу та дослідженню правової природи заповіту з умовою здобуття вищої освіти. Вказано на відмінність між категорією заповіту з умовою та правочину з відкладальною обставиною. Розглянуто наукову дискусію стосовно того, що умова, зазначена в заповіті, обмежує цивільну правоздатність спадкоємця. Сформульована й виражена точка зору, що хоча умова в заповіті має існувати до часу відкриття спадщини, а також повинна зберігатися теоретична можливість настання цієї умови, треба допускати, що така умова може настати протягом певного часу, визначеного в заповіті спадкодавцем. Висловлено думку, що якщо спадщина не буде прийнята спадкоємцем за заповітом, який не погоджується виконати умови, визначені в заповіті, то спадкодавець може на цей випадок призначити іншого спадкоємця або здійснити підпризначення під час складання заповіту.

Ключові слова: заповіт, умова, здобуття освіти, спадкоємець, спадкодавець, набуття спадщини.

Статья посвящена анализу и исследованию правовой природы завещания с условием получения высшего образования. Указано на различие между категорией завещания с условием и сделкой с отлагательным обстоятельством. Рассмотрена научная дискуссия о том, что условие, указанное в завещании, ограничивает гражданскую правоспособность наследника. Сформулирована и выражена точка зрения, что хотя условие в завещании должно существовать до времени открытия наследства, должна сохраняться теоретическая возможность наступления данного условия, следует допускать, что такое условие может наступить в течение определенного времени, определенного в завещании наследодателем. Высказано мнение, что если наследство не будет принято наследником по завещанию, который не соглашается выполнить условия, определенные в завещании, то наследодатель может на этот случай назначить другого наследника или осуществить подназначение при составлении завещания.

Ключевые слова: завещание, условие, получение образования, наследник, наследодатель, приобретение наследства.

The article is devoted to analysis and study of the legal nature of the will with the condition of higher education. It points out the differences categories testament to the condition precedent to the transaction and circumstance. Reviewed scientific discussion that condition specified in the will limit civil legal heir. Formulated and expressed the view that although the condition in the will must exist before the time of opening the inheritance, and should be kept theoretical possibility of the occurrence of this condition, we can assume that such a condition can occur within a certain time specified in the will of the testator. It expressed the view that if the inheritance is adopted heir by will not agree to meet the conditions specified in the will.

Key words: will, condition, education, heir, testator, acquisition of inheritance.

Постановка проблеми. Особливий інтерес викликає отримання спадщини за заповітом з умовою. Усе частіше спадкодавець, бажаючи своїм нащадкам лише добра, висуває певну умову в заповіті, а отже, бере участь у житті спадкоємців, оскільки може обумовити виникнення в особі, яка зазначена в заповіті, права на спадкування наявністю певної умови як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою, яка повинна існувати на час відкриття спадщини. Відповідно, на практиці залишаються нез'ясованими суперечності, пов'язані із застосуванням інституту заповіту з умовою, зазначеною в ст. 1242 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України).

Стан дослідження. Проблеми можливості укладання заповіту з умовою присвячено багато праць таких видатних учених-цивілістів, як Л.К. Буркацький, Н.М. Баранник, В.К. Дроніков, Ю.О. Заїка, О.Є. Кухарев, В.І. Серебровський, З.В. Ромовська, Є.О. Рябоконт, А.П. Синельник, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, Є.О. Харитонов, Н.В. Черногор та інші.

Проте детально вченими не розглядалося питання заповіту з умовою здобуття вищої освіти. Метою статті є з'ясування правової природи такої категорії, як заповіт з умовою здобуття вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. У разі спадкування за заповітом з умовою до складу юридичних фактів як підстави виникнення правовідношення спадкування за заповітом, окрім складання заповіту, відкриття спадщини та її прийняття, додається настання умови, визначеної в заповіті. Оскільки така умова сприяє виникненню права на спадкування, вона є правостворюючим юридичним фактом [1].

Умову заповіту треба відрізняти від інших заповідальних розпоряджень, зокрема заповідального відказу. Різ-

ниця між ними полягає в тому, що заповідальний відказ, на відміну від умови заповіту, не впливає на виникнення в спадкоємця права на спадкування, а лише зумовлює зобов'язальне правовідношення між відказоодержувачем (кредитором) і спадкоємцем (боржником) [2].

Деякі вчені, характеризуючи умову як одну з підстав спадкування, вказували на її наближеність до правочинів із відкладальною обставиною. Так, у порядку ч. 1 ст. 212 ЦК України особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої не відомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина) [1].

Зокрема, В.К. Дроніков припускав складання заповіту з відкладальною умовою, проте лише з такою, яка повинна настати до моменту відкриття спадщини [3, с. 83]. Таку ж думку підтримують Н.М. Баранник та А.П. Синельник [4, с. 59], Б.А. Антімонов та К.О. Граве [5, с. 143]. На думку О.Є. Кухарева, така наближеність до правочинів із відкладальною обставиною є відносною, оскільки умова, визначена в заповіті, може існувати й на момент його складання, що не допускається стосовно умовних правочинів, стосовно яких умова має настати в майбутньому [1].

У ЦК України передбачається, що заповідач може обумовити виникнення в особи, яка зазначена в заповіті, права на спадкування наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою, і ця умова повинна існувати на час відкриття спадщини.

Досить популярною на практиці є умова здобуття освіти (здебільшого вищої). Так, батько умовою набуття спадщини передбачив здобуття сином вищої освіти. Останній, знаючи про цю умову, вступає до вищого навчального закладу, успішно навчається, і в цей час заповідач помирає.

Оскільки умова повинна існувати на момент відкриття спадщини, то, відповідно, син права на спадщину не набуває [6, с. 213].

Заповіт з умовою ставить призначеного спадкоємця в повну залежність від виконання умови в заповіті, тримає його в невизначеному стані [7, с. 119]. Тобто певним чином обмежує право спадкоємця.

Так, окремі вчені прямо вказували на недійсність заповіту, яким обмежується можливість фізичної особи здійснити право на вибір роду занять, місця проживання, право на свободу пересування тощо [8, с. 515].

У заповіті можна закріпити умову про обов'язкове здобуття, наприклад, вищої, професійно-технічної та іншої освіти, проте визначення навчального закладу, у якому особа повинна здобути таку освіту або визначення спеціальності є неправомірними, оскільки обмежує правоздатність спадкоємця [9, с. 49]. Обов'язкове здобуття вищої, професійно-технічної та іншої освіти також можна розглядати як певне обмеження правоздатності особи. Це особливо стає актуальним, коли людина не хоче здобувати вищу освіту, як того вимагає заповідач, а бажає працювати кухарем-кондитером, сантехніком, слюсарем тощо [2].

Підтримує цю думку й І.В. Міщенко, вказуючи, що обмеження мають місце під час складання заповіту з умовою, обумовленою необхідністю виконання спадкоємцем певних умов, зазначених у заповіті. Тобто заповіт з умовою визначає обмеження цивільної правоздатності спадкоємця, що викликає законодавчу колізію, оскільки згідно із ЦК України випадки обмеження правоздатності можуть установлюватися лише законом [10].

Інші вчені, навпаки, вважають, що закріплення права особи на складання заповіту з умовою є проявом принципу свободи заповіту та дозволяє заповідачеві певним чином впливати на динаміку спадкового правовідношення після відкриття спадщини [1]. Проте прояв свободи заповіту стосується спадкодавця, а не спадкоємця.

Заповідач має право турбуватися про те, щоб належне йому майно набуло належного власника й надалі використовувалося спадкоємцем для розвитку сімейних традицій і на благо родини, для збереження його імені тощо. Проте ніхто не може знати моменту своєї смерті, та спадкодавець не може точно знати, буде в спадкоємця можливість виконати його умову до відкриття спадщини. Наприклад, батько, турбуючись про сина, який вів аморальний спосіб життя, умовою набуття спадщини передбачив здобуття вищої освіти. У разі нездійснення цієї умови майно, яке мало перейти сину, перейде до благодійного фонду [11, с. 220, 222].

Визначаючи часові межі настання умови, треба підкреслити, що така умова має існувати до часу відкриття спадщини або безпосередньо на день відкриття спадщини, з яким закон пов'язує день смерті особи чи день, із якого вона оголошується померлою.

Під часом відкриття спадщини розуміється певний день, що термінологічно в контексті спадкових правовідносин означає добу, тому умова, встановлена в заповіті, має настати протягом двадцяти чотирьох годин після дня смерті заповідача або дня набрання законної сили рішенням суду про оголошення фізичної особи померлою.

Можна зробити висновок, що ненастання умови на час відкриття спадщини означає своєрідне «відсторонення» спадкоємця за заповітом від спадкування. Причому, враховуючи, що наявність умови може бути як пов'язаною, так і не пов'язаною з поведінкою спадкоємця, таке «відсторонення» від спадкування в окремих випадках узагалі не залежить від волі останнього [8].

У точках зору розійшлися вчені й щодо часової межі умови в заповіті.

Одні автори припускають, що настання цієї умови пізніше, хоч би і в межах шестимісячного строку, встановленого для прийняття спадщини, не дає права на спадкування за заповітом з умовою [12, с. 810].

Інші, навпаки, доходять висновку, що обставини, визначені як умови, можуть існувати як на момент відкриття спадщини, так і настати протягом певного часу після відкриття спадщини [13, с. 138]. Зокрема, Є.О. Рябоконт навводить такі аргументи: «Умова, зазначена в заповіті, зберігає свою силу та продовжує обумовлювати права на спадкування, якщо тільки на день смерті спадкодавця вона не виконана, не досягнута, не втратила свого значення. Іншими словами, на час відкриття спадщини має зберігатися теоретична можливість настання цієї умови. У протилежному випадку умова в заповіті втрачає своє значення й спадщина відкривається на користь спадкоємця за заповітом без умови» [14, с. 110].

Ю.О. Заїка вважає, що обставина, яка зазначена як умова заповіту, може існувати як на час відкриття спадщини, так і настати протягом певного часу, визначеного в заповіті [6, с. 213]. Тобто це той строк, який зазначить спадкодавець у заповіті самостійно.

Відповідно, цікавою є точка зору С. Я. Фурса, який у таких випадках із метою захисту інтересів спадкоємця пропонує не обмежуватися в заповіті вимогою до спадкоємця «мати диплом про закінчення вищого навчального закладу», а й допускає умову «бути студентом вищого навчального закладу» на момент смерті заповідача [9, с. 670].

Звісно, заповіт з умовою «бути студентом вищого навчального закладу» певною мірою відповідає інтересам спадкоємця, проте може не відповідати дійсним намірам спадкодавця, який може бути не зовсім впевнений у тому, що спадкоємець здобуде вищу освіту. Тому й визначив як умову, з якою пов'язане отримання спадщини, саме здобуття вищої освіти (отримання спадкоємцем диплому про закінчення вищого навчального закладу), а не набуття ним статусу студента. Ю.О. Заїка вважає, що ст. 1242 ЦК України свідчить не про розширення свободи заповіту, а навпаки, про штучне його обмеження. Чинне законодавство визначає спадкоємцю роль пасивного спостерігача, оскільки поведінка спадкоємця після відкриття спадщини вже правового значення не має [14, с. 118].

Якщо припустити можливість того, щоб заповідач визначив час, після закінчення якого спадкоємець може набутти спадщину, то в такому випадку в заповіті необхідно визначити долю майна протягом часу, коли умова отримання спадщини може настати (наприклад, час навчання), порядок зберігання спадкового майна, бажано також потурбуватися щодо компенсації витрат на його утримання. У заповіті з умовою потрібно призначити особу, яка може здійснювати заходи щодо охорони спадкового майна. Нею може стати виконавець заповіту (ч. 1 ст. 1290 ЦК України) [11, с. 222].

Імперативність положення ст. 1242 ЦК України не викликає сумнівів. Звичайно, ця норма спростовує процедуру прийняття спадщини, а також усуває невизначеність правового становища спадкового майна протягом часу, коли та чи інша умова, за наявності якої спадкоємець отримує спадщину, може настати.

Зміст ст. 1242 ЦК України не дозволяє встановлювати в заповіті умови, які об'єктивно можуть настати або бути виконані спадкоємцями після відкриття спадщини [2].

Визначити, якими можуть бути умови, повинен нотаріус, який посвідчує заповіт. Саме нотаріус повинен зорієнтувати особу щодо того, які саме обмеження є дозволеними, а які ні. Це дасть можливість уникнути негативних наслідків такої умови. Також єдиним випадком, що визначає нікчемність умов, може бути їх суперечність законам України, визнання їх такими, що провокують людину до вчинення правопорушення [11, с. 220].

Як будь-який правочин, заповіт може бути визнаний недійсним. Умова, визначена в заповіті, має існувати на час відкриття спадщини та є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства.

Правові наслідки включення до заповіту умов, що від самого початку суперечать закону чи моральним засадам суспільства, такі: зацікавлений спадкоємець має право звернутися до суду, унаслідок чого ці умови можуть бути визнані недійсними та спадкоємець успадковує заповідане майно без дотримання встановлених заповідачем умов. Це положення діє після смерті заповідача й ознайомлення спадкоємця із заповітом. Отже, наслідком недійсності заповіту є те, що спадкоємець, який за заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує право на спадкування за законом на загальних підставах.

Особа, призначена в заповіті, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало (ч. 3 ст. 1242 ЦК України). Фактично це означає, що спадкоємець не може в судовому порядку визнати умову заповіту недійсною у зв'язку з неможливістю її виконання [15, с. 1009].

Отже, умова в заповіті як юридичний факт має бути:

1) визначеною за змістом, тобто чітко встановлювати дії, які повинен вчинити спадкоємець для набуття права на спадкування, або події, що мають статися незалежно від поведінки спадкоємця. У першому випадку умова пов'язана з поведінкою спадкоємця й за своєю юридичною природою є правочином. Відповідно до такої умови заповіту можуть бути застосовані як загальні норми глави 16 ЦК України «Правочини» в тому обсязі, у якому вони не суперечать суті досліджуваних правовідносин. Що стосується події, то можливість її встановлення як умови заповіту обумовлена змістом ст. 1242 ЦК України, де міститься застереження, що умова заповіту може бути як пов'язана, так і не пов'язана з поведінкою спадкоємця. І, навпаки, якщо умова заповіту чітко не визначена, це зумовить труднощі після відкриття спадщини. У такому випадку може бути застосований механізм тлумачення заповіту. Згідно зі ст. 1256 ЦК України тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями. У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом за правилами ст. 213 ЦК України;

2) правомірною, що прямо постає зі змісту ч. 2 ст. 1242 ЦК України, відповідно до якої умова, визначена в заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства. Отже, недійсною відповідно до прямого припису закону вважається умова заповіту, що: а) суперечить закону; б) суперечить моральним засадам суспільства;

3) здійсненою, тобто такою, яку можливо реально виконати або яка може настати. Якщо ж умова в принципі не може бути виконана, то вона має вважатися такою, що не встановлена в заповіті. Однак можливість здійснення умови заповіту має переважно суб'єктивний характер, оскільки одна й та ж умова може виявитися як здійсненою, так і нездійсненою для різних осіб, враховуючи неоднаковий рівень розумових здібностей, особистісних якостей людини тощо [2].

Не випадково Ю.О. Заїка пропонує два види нездійсненності умови заповіту: абсолютну, під якою розуміється умова, яку не може виконати жодна особа, та відносну, яка є нездоланною саме для конкретного спадкоємця [14, с. 122].

К. Сойер, зокрема, зазначає, що в заповіті з умовою проблеми створює не лише визначення правомірності або неправомірності тієї чи іншої умови, яка міститься в тексті заповіту, а й установлення такого моменту: обставини, щодо яких висловив свою волю померлий, є умовою, у залежність від якої ставиться прийняття спадщини спадкоємцем, чи простим побажанням заповідача. Саме такий нюанс може кардинально змінити долю спадкоємців як у кращий, так і в гірший бік. Тому в цьому випадку потрібно, щоб заповідач не лише вказував свою волю в заповіті, а й обґрунтовував її та чітко зазначав своє побажання й те, що він хоче, щоб це чітко було реалізовано, а не сприймалося як побажання на майбутнє [16, с. 45]. Так, деякі вчені вважають, що умови, зазначені в заповіті з умовою, без визначення концепції їх застосування можуть бути просто незаконними [9, с.50].

Заповідач має право призначити іншого спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування тощо. Підпризначеним спадкоємцем може бути будь-який учасник цивільних відносин.

Якщо особа не виконала умови заповіту (або така умова не настала), то може закликатися до спадкування за законом, оскільки закон встановлює вичерпний перелік обставин, що є підставами для усунення спадкоємця від права на спадкування (ст. 1224 ЦК України). Отже, у разі ненастання умови заповіту на час відкриття спадщини за особою, визначеною як спадкоємець у заповіті, зберігається право на спадкування за законом [2].

Отже, якщо спадщина не буде прийнята за заповітом спадкоємцем, який не погоджується виконати умови, визначені в заповіті, то спадкодавець може на цей випадок призначити іншого спадкоємця або здійснити підпризначення під час складання заповіту. При цьому спадкоємець не обмежений у спадкуванні за законом.

Щодо частини спадщини, яку не охоплено заповітом, то вона спадкується спадкоємцями за законом на загальних підставах (у порядку спадкування за законом). До числа цих спадкоємців належать також спадкоємці за законом, яким іншу частину спадщини вже було передано за заповітом. Особи, які мають право на обов'язкову частку в спадщині, спадкують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що, по-перше, заповіт з умовою певним чином обмежує право спадкоємця в його цивільній правосудності. По-друге, хоча умова в заповіті повинна існувати до часу відкриття спадщини та має зберігатися теоретична можливість настання цієї умови, треба припускати, що така умова може настати протягом певного часу, визначеного в заповіті спадкодавцем. По-третє, якщо спадщина не буде прийнята спадкоємцем за заповітом, який не погоджується виконати умови, визначені в заповіті, то спадкодавець може на цей випадок призначити іншого спадкоємця або здійснити підпризначення під час складання заповіту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кухарев О.Є. Виникнення права на спадкування за заповітом з умовою / О.Є. Кухарев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.realllook.com.ua/4764/viniknennya-prava-na-spadkuvannya-za-zapovitom-z-umovoju>.
2. Кухарев О.Є. Заповіт з умовою: окремі питання правозастосування / О.Є. Кухарев // МЕН. – 2015. – № 1(79). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yuradnik.com.ua/stati/zapovit-z-umovoju-okremi-pitannya-pravozastosuvannya>.
3. Дрониов В.К. Наследственное право Украинской ССР / В.К. Дрониов. – К. : Изд. объединение «Вища школа», 1974. – 158 с.
4. Баранник Н.М. Наследство. Наследники. Наследование : [учебно-практическое пособие] / Н.М. Баранник, А.П. Синельник. – Х. : Еспада, 2004. – 192 с.
5. Антимонов Б.С. Советское наследственное право / Б.С. Антимонов, К.А. Граве. – М. : Госюриздат, 1953. – 264 с.
6. Заїка Ю.О. Законодавчі проблеми спадкового права / Ю.О. Заїка // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 2 – С. 213–216.
7. Буркацький Л.К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : [навчальний посібник] / Л.К. Буркацький. – К. : Ін Юре, 2008. – 384 с.

8. Цивільне право України: академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – вид. 2-ге доп. і перероб. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006– . – Т. 1 : Загальна частина. – 2006. – 696 с.
9. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : [навч.-практ. посіб.] / [С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.М. Клименко, С.Я. Рабовська, Л.О. Кармаза та ін.] ; за заг. ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. – 1216 с.
10. Міщенко І.В. Обмеження права приватної власності на житло : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.В. Міщенко ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2008. – 18 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv.
11. Черногор Н.В. Час відкриття спадщини за заповітом з умовою / Н.В. Черногор // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 53. – С. 218–222.
12. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 4 т. / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань. – Т. 3. – К. : А.С.К. ; Севастополь : Ін-т юрид. досліджень, 2005. – 927 с.
13. Печений О.П. Спадкове право / О.П. Печений. – Х. : Фактор, 2012. – 368 с.
14. Заїка Ю.О. Спадкове право : [навч. посіб.] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконь. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
15. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006– . – Т. 2. – 2006. – 1088 с.
16. Цивільне право України : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К. : Істина, 2007– . – Т. 1. – 2007. – 480 с.